

УДК 94(477)

Андрій Криськов

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ ЦЕРКОВНОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ У ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті охарактеризовано землеволодіння церкви в губерніях Правобережної України у першій половині ХІХ ст. Проаналізовано процес секуляризації земельних володінь католицької та греко-католицької церков. Приділено увагу юридичному обґрунтуванню цього процесу. Встановлено кількісні параметри матеріальних втрат релігійних установ.

Ключові слова: церковне землеволодіння, Правобережна Україна, секуляризація, земельна власність, релігійні установи.

Події першої половини ХІХ ст. загострили відносини між польською меншістю та державною владою Російської імперії. Значним чином це позначилося на становищі римо-католицької та греко-католицької церков у губерніях Правобережної України (Волинській, Київській та Подільській).

Ця проблема викликала і викликає дослідницький інтерес у багатьох дослідників [13, 16, 17, 19, 27–30, 32, 36, 37, 39–42, 48]. Її актуальність спонукала автора статті звернутися до питання втрати релігійними установами земельної власності в регіоні у першій половині ХІХ ст.

Метою роботи стало встановлення кількісних параметрів втрат римо-католицької та греко-католицької церков у результаті секуляризації, а також аналіз тогочасного законодавства, яке легалізувало ці процеси.

На відміну від Речі Посполитої, в якій церква мала сильні економічні позиції та активно впливала на державні справи, в Російській імперії її роль була іншою. Там, починаючи з першої чверті ХVІІІ ст., церква остаточно втрачає самостійність, перетворюється на специфічну державну установу, майже позбавлену можливості автономного існування. У другій половині ХVІІІ ст. феодальне церковне землеволодіння в Російській імперії було остаточно секуляризоване. Указами Катерини ІІ від 26 лютого 1764 р. [1] були вилучені у державне управління маєтки духовенства у власне російських губерніях, а 10 квітня 1786 р. [2] і 25 квітня 1788 р. [3; 4] – у Лівобережній та Слобідській Україні. Секуляризація церковних маєтків посилила її залежність від влади.

Духовенство в Речі Посполитій було тісно пов'язане з дворянством (шляхтою) за соціальним походженням та майновим становищем. Цей факт змусив уряд Російської імперії діяти в системі певного компромісу у ставленні до привілейованих станів колишньої Речі Посполитої: за дворянством і духовенством було збережено значну частину їхніх привілеїв [5; 6]. Не дивлячись на те, що в Російській імперії та у Лівобережній Україні церковні маєтки поступили в казну, у Правобережній Україні більша їхня частина залишилася в руках первісних володільців. Тим самим на них поширювалася політика компромісу з пануючим станом, тобто дворянством. Зокрема, умовою збереження за духовенством маєтків стало складання присяги на вірність російському престолу. В іменному указі від 28 травня 1772 р. на ім'я генералів М. Каховського та М. Кречетникова Катерина ІІ писала: “Про монастирі ви зробіть розгляд: 1) Ті монахи, які нам не захочуть присягати, але підуть за кордон, залишивши монастирі порожніми, тих монастирів села звелите взяти в казенне управління. 2) Те ж вчините з селами тих монастирів, які є за кордоном. 3) Інші залиште в управлінні їхніх маєтків до подальшого про це

розпорядження” [7; 8, с. 14]. До казни перейшли лише маєтки тих духовних осіб, які відмовилися присягати російському престолу, або проживали поза межами імперії [9].

Усе ж, з інкорпорацією Правобережної України Російською імперією статус церковної власності, яка збереглася в руках духовенства, зазнав змін. По-перше, секуляризація володінь православної церкви, проведена у 1764, 1786 і 1788 рр., створила прецедент у справі вилучення маєтків у духовенства. Схожим прецедентом було й часткове вилучення церковної власності, яке відбувалося за вказаними політичними мотивами після поділів Польщі. По-друге, в Російській імперії дворянам було заборонено дарувати і заповідати маєтки на користь духовенства. Заповідання маєтків монастирям і церквам заборонялося “з такою установою, що коли хтось схоче в монастирі й церкви внесок зробити, нехай дають грішми” [10]. Зберігаючи маєтки за тим духовенством, яке присягнуло на вірність (і тим самим засвідчило політичну лояльність імперії), самодержавство в той же час перекривало шляхи до зростання церковної власності. Згодом Сенат зробив роз’яснення стосовно духовних осіб дворянського походження. Католицьким єпископам, канонікам та іншим представникам білого духовенства дозволялося набувати населені маєтки, оскільки вони “як члени суспільства можуть усіма належними їм законом правами і перевагами володіти і придбання нерухомих маєтків на підставі Височайшої 1774 р. травня 12 дня грамоти невід’ємно користуватися”. Особисті придбання допускалися із тих міркувань, що вони не загрожували власності дворянського стану, оскільки “придбані ними або у власність, або за природою їхньою належні маєтки після смерті не йдуть до духовних громад, а залишаються у володінні законних спадкоємців” [11]. Це роз’яснення сприяло зміцненню компромісу з польським дворянством і духовенством. Населені маєтки, як й інше нерухоме майно церкви, законом розглядалися як державна власність, передана у корпоративне володіння духовенству. Ці маєтки заборонялося продавати, обмінювати і закладати, їх відчуження у духовенства дозволялося проводити лише за дозволом імператора [6; 9; 10; 12]. Завдяки корпоративному характеру власності церковне землеволодіння у першій чверті XIX ст. не розпорошувалося, а постійно зростало, хоча влада у 1797 р. встановила католицьким монастирям квоту у 30 дес. орної землі [13, с. 260].

Окремі зміни в церковно-релігійну політику російського уряду внесли події, пов’язані з повстанням 1794 р. Спад повстання, а згодом його придушення, спричинили до більш рішучих заходів російської адміністрації. В указі від 10 січня 1795 р. засуджувалися дії поміщиків та зловживання місцевих органів влади [14]. Щоб підірвати економічні й політичні позиції уніатської церкви, на підставі указу від 6 вересня 1795 р. у Правобережній Україні закривалися уніатська митрополича кафедра і всі єпископії. Їхні землі підлягали секвестру (табл. 1). Частина монастирів і церков, які залишилися в унії, в адміністративно-культурних питаннях підпорядковувалися білоруському уніатському архієпископу.

Зміцнюючи вплив православної церкви, уряд, у квітні 1796 р., організував Подільську єпархію, а також відкрив ряд православних монастирів [8, с.136; 15]. Число священників зросло за рахунок переселення з Лівобережної України та центральних губерній Росії.

Таблиця 1 [16, с. 26]

Церковні маєтки, відібрані у казенне відомство після приєднання Правобережної України до Російської імперії (1792–1795 рр.)

Губернії	Кількість ревізьких душ, відібраних у казенне відомство			
	За рескриптом 8. 12. 1792р.	За указом 3. 05. 1795 р.	За указом 6. 09. 1795р.	Всього
Волинська	946	1454	7299	9699

Київська	—	—	4653	4653
Подільська	3216	—	1039	4255
Всього	4162	1454	12991	18607

Водночас вище православне духовенство одержало значні земельні пожалування [17, с. 94]. У відповідь польські поміщики, які дарували парафіяльним уніатським церквам землі, при перетворенні їх на православні, почали різними способами ці землі відбирати. Лише у вісьмох повітах Подільської губернії нараховувалося понад 250 православних приходів, у яких відбулося захоплення угідь та 133 невідгідних для церков замінів угідь і полів [18]. Це стало приводом до створення губернських і повітових комісій для розгляду справ про спірні землі православних церков. Комісії склалися з місцевих польських поміщиків і діяли аж до 1834 р., але, як зазначав П. Батюшков, “мало приносили користі православним церквам і всіляко гальмували справи, які до них надходили” [19, с. 225]. Крім того, російські чиновники, які приїхали з православного середовища внутрішніх губерній імперії, погано орієнтувалися в місцевій ситуації, не бачили різниці між конфесіями. Так, наприклад, у 1811 р., відповідаючи на запит губернатора про наявність протестантів, вінницький чиновник писав, що у Вінниці протестантів немає, “крім капуцинського і домініканського костелів” [20, арк. 20].

3 листопада 1798 р. було затверджено “Регламент для церков і монастирів католицького віровизнання в Російській імперії”. Він визначив структуру органів управління церквою, її відносини з державною владою, підтвердив володільчі права духовенства на населені маєтки. Одночасно було підкреслено обмежений характер цих прав: “...як села, фільварки, землі, ліси, городи, сінокоси, озера, рибні лови і всілякі тому подібні угіддя, а водночас і грошові суми, капітальні проценти та інші білого і чорного духовенства надбання, суть їхній спільний набуток, то й забороняється всім монастирям продавати їх без особливого монаршого дозволу” [6]. Нестабільність внутрішньої політики наприкінці XVIII ст., пов’язана з правлінням Павла I, призвела до прийняття нових нормативно-правових актів, що регулювали майнове становище католицької та уніатської церков [21]. Населені маєтки, відібрані в духовенства наприкінці XVIII ст., були роздані дворянству у вічне і спадкове володіння. Серед нових власників було російське офіцерство і чиновництво. Частина пожалувань дісталася і польським дворянам, насамперед великим магнатам, котрі довели свою лояльність. У цьому полягає важлива особливість цього етапу секуляризації. Царизм використав вилучення маєтків у церкви для посилення економічних позицій російського дворянства, а, отже, – і власних позицій у регіоні.

Крім звуження володільницьких прерогатив, католицьке і уніатське духовенство втрачало свої політичні позиції. По-перше, була ліквідована можливість експансії католицизму на схід; по-друге, різко звузилася сфера впливу уніатської церкви, оскільки величезна кількість уніатів в кінці XVIII ст. перейшла в православ’я [22, с. 169]; по-третє, католицизм і уніатство втратили державну підтримку і виявилися наодинці з православною церквою, яка в межах Російської імперії була пануючою. Все це посилювало політичну опозиційність католицького і уніатського духовенства, яке підтримувало орієнтацію польського дворянства на відновлення Речі Посполитої [23, с. 285–303]. Водночас влада продовжувала завдавати відчутних ударів по економіці церковних маєтків. Так, 5 квітня 1800 р. архієрейським домам і монастирям було заборонено клопотати про заміну своїх ланів на кращі [24]. Маніфест Олександра I від 27 травня 1810 р. дозволив продаж дворянам старостинських земель [25, с. 160], а це позбавило служителів культу можливість брати з цих маєтків церковну десятину. Духовенство, правда, отримало від держави певну компенсацію, але вона не

йшла в жодне порівняння з втраченими вигодами. 14 липня 1827 р. було обмежено 9 роками договірні заставні строки, що звужувало для духовенства можливості нарощувати свої володіння за допомогою земельної іпотеки [26, с. 31].

Проте багато в чому уряд економічні інтереси церкви зберіг. Користуючись ліберальною політикою Олександра I духовенство Правобережної України почало вимагати повернення конфіскованих раніше маєтків. Імператор віддав чимало маєтків, значною мірою відродивши колишнє землеволодіння церкви. Так, Кам'янецькому католицькому єпископу Сераковському було подаровано маєток площею 2972,4 дес. у с. Перейми Балтського повіту з 2 тис. кріпосних селян [27, с. 100]. У 1802 р. кам'янецько-городоцьким францисканцям повернули селі їхні володіння [28, с. 219]. Олександр I у 1810 р. пожалував барським василіанам Малійовецький маєток. У середині 1820-х рр. житомирські черниці одержали Ключ-Вільський маєток (понад 760 дес.), а Меджибізький костел знову став власником с. Русанівки Летичівського повіту, в якому налічувалося понад 200 селян і яке було секвестроване у 1806 р. [29, с. 83]. У 1824 р. єпископу луцько-житомирському Цецишевському повернули Фастівський маєток (містечко Фастів та 18 навколишніх сіл), в якому було майже 24,4 тис. дес. землі й 15,3 тис. дес. лісу [30, с. 429–430]. Поміщиків зобов'язали надати церквам, які мали землі менше 33 дес., додаткові земельні ділянки. Для поліпшення матеріального становища парафіяльного духовенства уряд наділяв його землею у казенних маєтках відповідно до кількості землі в маєтку. Тобто, в маєтку, де на ревізку душу було більше 15 дес. землі, нарізали потрібну пропорцію (99 дес.), де селяни мали від 12 до 15 дес., там нарізали церкві подвійну пропорцію (66 дес.). Якщо в маєтку селяни мали від 8 до 12 дес., то нарізали 49,5 дес., а якщо менше 8 дес. землі, то робили прирізку за вказівкою міністра фінансів.

Відхиляючи плани повної секуляризації церковних володінь [31, с. 44], царизм не відмовлявся від їхнього часткового скорочення. Приводом для цього стала участь духовенства у повстанні 1830–1831 рр. За даними Н. Мітіної, у повстанні безпосередньо брали участь лише 16 представників духовенства у Волинській губернії та 5 – у Подільській [32, с. 183, 185]. Маючи значні маєтки, гроші й продовольство, ченці також активно допомагали повстанцям. Ряд монастирів, які були безпосередньо причетні до повстання, було закрито, а належні їм маєтки конфісковано [33, с. 12–26]. Почаївський василіанський монастир Волинської губернії разом із населеними маєтками було передано православному духовенству.

Після цього, 19 липня 1832 р. було видано указ “Про скасування деяких римокатолицьких монастирів” [34]. Як основний аргумент, використано буллу Папи Римського Бенедикта XI від 1744 р. щодо некомплектних монастирів. Такими вважалися монастирі, де ченців було менше 8 осіб. Крім того, зазначалося, що кількість монастирів не відповідає кількості віруючих-католиків [35, арк. 34–38 зв.; 36, с. 297]. Закривались монастирі, в яких не було встановленої канонічними правилами кількості монахів (це оголошувалося офіційною причиною), і ті, “які перебували серед поселень православних і греко-уніатських”. За цим указом у західних губерніях скасовувався 191 католицький монастир. Згідно з ним, у Правобережній Україні було закрито 61 монастир, зокрема у Волинській губернії – 35, у Подільській – 19 і у Київській – 7. Кам'янецька дієцезія втратила 1045 душ кріпосних селян та 112716 крб. сріблом [37, с. 300]. Майно цих монастирів, за винятком садів, переданих парафіяльним православним священикам, спершу перейшло до військового відомства, а з кінця 1840 р. – до міністерства державних маєтностей [38, арк. 2–3]. Їхні капітали були передані єпархіальному керівництву [39, с. 127–137]. Маєтки, відібрані у католицьких монастирів, стали називатися помонастирськими. Дані про кількість селян, які мешкали у цих

мастках, подано в таблиці 2. Загалом в казну поступило понад 1,1 млн крб. сріблом. Рухоме майно закритих монастирів уряд роздав тим костелам і монастирям, які не були причетні до повстання 1830–1831 рр., а мастки, заставлені монахам дворянами, повернув колишнім власникам, якщо вони не були серед повстанців.

Таблиця 2 [16, с. 116]

Кількість селян (ревізьких душ) у мастках католицьких монастирів, закритих у 1832 р. (помонастирські мастки)

Губернії	Кількість селян (ревізьких душ)
Волинська	2339
Київська	727
Подільська	1251
Всього	4317

Костели, ліквідованих монастирів влада обернула на діючі православні церкви [29, с. 94]. Передача в казенну власність мастків закритих монастирів, на думку І. Шостак, становила другий етап секуляризації церковного майна у Правобережній Україні [40, с. 112].

На початку 1833 р., щоб не ускладнювати ситуацію, передачу католицьких костелів і монастирів православної церкві було припинено. Внаслідок цього майнове становище католицької конфесії стабілізувалося.

Наприкінці 1820-х рр. було порушено питання про злиття залишків уніатської церкви з православною. З метою послаблення впливу католицького духовенства на уніатську церкву у 1828 р. було створено окрему від Римо-католицької Греко-уніатську духовну колегію, окреслено плани скорочення кількості уніатських монастирів, у яких традиційно сильним був вплив ієзуїтів. Спонукаючи уніатську церкву до переходу в православ'я, влада додатково наділяла православних архієреїв і монастирі землею, внаслідок чого архієрейське землеволодіння зросло вдвічі, а монастирське – у 3–5 разів. Переважна частина православних монастирів і причетів мали вдосталь угідь. Наприклад, на одного монаха Мотронинського монастиря їх припадало в середньому 12 дес. Після польського повстання 1830–1831 рр. курс на злиття уніатської церкви з православною почав проводитися наполегливіше. Цим опікувався Особливий секретний комітет у складі шефа жандармів Бенкендорфа, міністра внутрішніх справ Блудова, обер-прокурора Синода Протасова та литовського уніатського єпископа Йосифа (Семашко). У січні 1837 р. уніатська церква була підпорядкована обер-прокурору Синоду. За докладними записками Греко-уніатської духовної колегії у 1828–1839 рр. було розформовано значну кількість уніатських монастирів. Їхні населені мастки передавалися приходському духовенству або поступали в казну [41, с. 104]. 12 лютого 1839 р. у м. Полоцьку Собор уніатського духовенства підписав “Акт возз'єднання”, а 23 березня Синод православної церкви постановив прийняти єпископів, священство й усю паству колишньої уніатської церкви до складу православної. Указ про приєднання був виданий 23 червня, але, через побоювання заворушень, публікувати його відкрито в офіційній пресі дозволили лише 20 жовтня 1839 р. [42, с. 106].

Підчас проведення ревізії державних маєтностей в західних губерніях за указом від 18 січня 1837 р. в системі заходів, запланованих для всіх казенних мастків, передбачалися і такі, які стосувалися мастків духовенства. “Інструкція” для огляду державних мастків вимагала провести статистичне вивчення мастків, які належали містам, навчальним закладам, римо-католицькому духовенству, ленних тощо. Ревізія зафіксувала важке становище селян, які залишалися у володінні духовенства. І після переходу в державну власність в помонастирських мастках зберігалось “господарське становище”, тобто фільварково-панщинна

система [43, с. 305–344]. Із 39 помонастирських маєтків у Правобережній Україні 24 були в оренді дворян терміном на 3–6 років, 10 – перебували в адміністрації, 1 – в державному управлінні, 4 маєтки – на оброці. Більшість осіб, які орендували маєтки або стали адміністраторами, були місцевими, переважно польськими, дворянами. Нерідко посесорами ставали володільці сусідніх з помонастирськими маєтків. Частина орендарів були чиновниками губернських органів влади [41, с. 105].

Як правило, формально види і розмір повинностей селян в орендованих маєтках точно визначалися інвентарями, які затверджувалися казенними палатами і скріплювалися орендними контрактами. Проте, насправді, селянські повинності значно перевищували зафіксовані в інвентарях. Під час ревізії державних маєтків у західних губерніях 1837–1839 рр. була зазначена загальна незадовільність змісту інвентарів, які були складені під час передачі монастирських маєтків до казни. Чиновники казенних палат на свій розсуд визначали склад і розміри рент, площу селянських надільних земель. Наприклад, в Шепелівському ключі, який колись належав Овруцькому василіанському монастирю, при існуючому подвірному принципові розкладки панщини, чиновники, які приймали маєток до казни, взяли за основу відробіткової ренти кількість худоби в селян. Селянин, який мав три пари худоби, зобов'язувався шестиденною панщиною на тиждень. По маєтку, скасованого Чорнобильського домініканського монастиря панщина визначалася з розрахунку двох днів на тиждень на кожного працівника, що перевищувало реальні потреби маєтку, але давало можливість посесору використовувати селян для робіт поза маєтком. Всупереч записам інвентарів орендні володільці відводили для фільваркової оранки у 2–3 рази більше земель. Це вело, з одного боку, до збільшення відробіткової ренти, а з іншого – до селянського малоземелля. Ревізія підтвердила масові захоплення казенних земель сусідніми поміщиками, що стало додатковим джерелом селянського малоземелля у помонастирських маєтках. Середній наділ на ревізьку душу в селянських господарствах Подільської губернії становив 1,9 дес., Київської – 1,7 дес., Волинської – 2 дес. [44, с. 345]. У економічних помонастирських волостях київськими ревізорами було виявлено 13 хуторів, які незаконно були влаштовані на селянських землях [43, с. 323–325].

У 1841 р. почалася секуляризаційна реформа, метою якої була ліквідація церковного землеволодіння. Відповідні укази з'явилися 25 грудня 1841 р. [45; 46]. Першим із них був указ про вилучення маєтків вищого і монастирського православного духовенства, а за ним – “іновірного”, тобто католицького, вірмено-католицького і протестантського. Весною 1843 р. царський уряд визнав за доцільне передати в казну також населені маєтки парафіяльних церков, причому католицькі негайно, а православні – поступово. Відповідний указ вийшов 10 травня 1843 р. [47]. Однак вже 7 липня 1843 р. побачив світ указ, відповідно до якого з православних причетів забиралися маєтки лише у вакантних парафіях, а також, якщо вони були віддані в оренду. Решта залишалися у власності церкви [48, с. 30].

Уряд мав намір повністю завершити секуляризацію до листопада 1843 р., але процес затягнувся аж до березня 1861 р. Внаслідок її проведення у римо-католицького духовенства у Подільській губернії відібрано 29 маєтків, у Київській – 3 і у Волинській – 69 маєтків [41, с. 117]. Загальну кількість конфіскованих у духовенства ревізьких душ селян подано в таблиці 3.

Таблиця 3 [16, с. 132]

Кількість селян церковних маєтків, переданих в управління міністерства державних маєтностей у 1841–1843 рр.

Губернії	Кількість селян, переданих в управління МДМ	
	За указом 25.12.1841 р.	За указом 10.05.1843 р.
Волинська	10164	3220
Київська	3666	260
Подільська	5681	1474
Всього	19511	4954

Ситуація для римо-католицької церкви значно погіршилася. Так, станом на 1840 р. у її розпорядженні в Подільській губернії було 10626,1 дес. земельних угідь з 12489 кріпаками, з яких отримувалося сукупного доходу до 290770 крб. на рік. У 1841 р., внаслідок секуляризаційної реформи, Подільській римо-католицькій єпархії було залишено всього 2324,7 дес. орної землі, 350 дес. під сіножаті, 120 дес. під хуторами та 6766 кріпаків, що значно обмежило можливості конфесії [49, с.13]. Загалом, у 1832–1860 рр. лише Кам'янецька єпископська кафедра зазнала збитків на суму 318540 крб. сріблом [50, с. 162]. За втрачені маєтки держава виділила компенсацію у розмірі 578,8 тис. крб. сріблом, у той час, як казна за рахунок лише секуляризованих капіталів поповнилася на 5,8 млн крб. сріблом [28, с. 230–231].

Монастирі Правобережної України, хоч і втратили населені маєтки, без землі не залишилися. У 1842 р. архієрейським домам було виділено по 60 дес. землі, а тим монастирям, від яких маєтки відійшли в казну, – по 30 дес. Проте духовенство звернуло увагу на те, що наділення землею в таких розмірах суперечить указу від 5 липня 1835 р., який передбачав норму монастирського наділу у розмірі 100–150 дес., тому власті вирішили дозволити по можливості збільшувати ці земельні наділи або, компенсувати грошима їх нестачу. Так, Старосинявська парафія, у якої залишилося всього 4 дес. землі, отримувала на рік 47 крб. 07 коп. компенсації [51, арк. 3].

Спрямована проти католицького духовенства секуляризація церковного землеволодіння зачепила майнові інтереси і православного духовенства, яке вже встигло обзавестися населеними маєтками. Стосовно нього уряд застосував іншу політику. 20 липня 1842 р. було обнародоване “Положення про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками і одноразовою допомогою в губерніях Вітебській, Могилівській, Мінській, Віленській, Гродненській, у Ковельському й Овруцькому повітах Волинської та в Білостоцькій області” [52], дію якого 31 серпня 1843 р. було поширено на всю Правобережну Україну [53]. Цей указ зобов’язував сільські громади виділити причетам по 33 дес. землі. Наділ мав складатися з 30 дес. орної землі й 3 дес. сіножаті. Також сільські громади мали, за наявності вільних земель, виділити причету 3 дес. землі для городу [54, арк. 2–3]. Якщо ж такої землі не було (в маєтку землі було менше, ніж по 4 дес. на ревізку душу), то селяни повинні були компенсувати кліру її нестачу відповідною кількістю сільськогосподарської продукції. Земля, яку парафія раніше виділила церкві, залишалася у користуванні причету навіть у випадку, якщо її площа перевищувала 33 дес. “Положення...” визначило церковну землю як службовий наділ, який не підлягав відчуженню. Її дозволялося здавати в оренду, але не можна було дарувати, продавати, віддавати в заставу, обмінювати на іншу. Це ж стосувалося і лісових ділянок. Напередодні реформи 19 лютого 1861 р. більшість сільських православних церков Правобережної України мали більше 33 дес. землі. Так, у Київській губернії понад 60 % парафіяльних церков мали понаднормові наділи, а 23 церкви мали по 100–150 дес. землі. Загалом, за

даними духовної консисторії, церковним установам губернії належало тоді майже 49,8 тис. дес. землі [55, арк. 4, 56–64, 67–84].

Крім наділення земельними угіддями “Положення...” забезпечило православних священиків робочою силою, чого не було під час секуляризації на Лівобережжі України [56]. Селянам ставилося в обов’язок задарма обробляти 10 дес. для священика і за окрему плату – іншу церковну землю. Священику дозволялося замінювати цю трудову повинність на грошовий еквівалент. Обробляти церковну землю кріпаки мушили не за рахунок панщини, що пізніше було зафіксовано в “Інвентарних правилах”. Таким чином, уряд перетворив православне парафіяльне духовенство у дрібних поміщиків з обмеженими правами.

Список використаних джерел

1. *Повне зібрання законів Російської імперії*. Зібрання перше (далі – ПЗЗ-І). – Т. 16. – СПб., 1830. – № 12060. 2. *ПЗЗ-І*. – Т. 22. – СПб., 1830. – № 16374. 3. *ПЗЗ-І*. – Т. 22. – СПб., 1830. – № 16649. 4. *ПЗЗ-І*. – Т. 22. – СПб., 1830. – № 16650. 5. *ПЗЗ-І*. – Т. 19. – СПб., 1830. – № 14122. 6. *ПЗЗ-І*. – Т. 25. – СПб., 1830. – № 18734. 7. *ПЗЗ-І*. – Т. 19. – СПб., 1830. – № 13808. 8. *Материалы для истории Подольской губернии 1792–1796 гг.* – Каменец-Подольский, 1885. – Выпуск первый. – 316 с. 9. *ПЗЗ-І*. – Т. 23. – СПб., 1830. – № 17090. 10. *ПЗЗ-І*. – Т. 22. – СПб., 1830. – № 16333. 11. *ПЗЗ-І*. – Т. 22. – СПб., 1830. – № 16616. 12. *ПЗЗ-І*. – Т. 38. – СПб., 1830. – № 29060. 13. *Борисевич С. О.* Законодавче врегулювання землеволодіння і землекористування церкви у ХІХ ст. / С. О. Борисевич // *Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст.* – К., 2008. – Вип. 15. – С. 260–268. 14. *ПЗЗ-І*. – Т. 23. – СПб., 1830. – № 17290. 15. *ПЗЗ-І*. – Т. 23. – СПб., 1830. – № 17318. 16. *Зінченко А. Л.* Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. / А. Л. Зінченко. – К.: ОП Білоцерківська друкарня, 1994. – 180 с. 17. *Смолій В. А.* Деякі питання соціальної та конфесійної політики Росії на Правобережній Україні в кінці ХVІІІ ст. / В. А. Смолій // *АКАДЕМІА на пошану професора Л.А. Коваленка: Історичні дослідження.* – Кам’янець-Подільський, 1997. – С. 91–95. 18. *Подольские епархиальные ведомости.* – 1890. – № 48. 19. *Батюшков П. Н.* Подолье. Историческое описание / П. Н. Батюшков. – СПб.: “Общественная польза”, 1891. – 264 с. 20. *Держархів Хмельницької області*, Ф. 227, Оп.1, Спр. 622, 70 арк. 21. *ПЗЗ-І*. – Т. 26. – СПб., 1830. – № 19684. 22. *Смолій В. А.* Возз’єднання Правобережної України з Росією / В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 1978. – 190 с. 23. *Воронков И. А.* Польские тайные общества в конце ХVІІІ и в первом тридцатилетии ХІХ в. / И. А. Воронков // *Исторические записки.* – Т. 60. – М.: АН СССР, 1957. – С. 285–303. 24. *ПЗЗ-І*. – Т. 22. – СПб., 1830. – № 19370. 25. *Дружинин Н. М.* Государственные крестьяне в дворянских и правительственных проектах 1800–1833 гг. / Н. М. Дружинин // *Исторические записки.* – Т. 7. – М.: изд-во АН СССР, 1940. – С. 149–181. 26. *Козловский П. Г.* Землевладение и землепользование в Белоруссии в ХVІІІ – первой половине ХІХ в. / П. Г. Козловский. – Минск: Наука и техника, 1982. – 206 с. 27. *Зваричук Е. О.* Церковне землеволодіння римо-католицького духовенства на Поділлі (кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст.) / Е. О. Зваричук // *Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки.* – Т. 5. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2001. – С. 99–104. 28. *Крижанівський О. П., Плохій С. М.* Історія церкви і релігійної думки в Україні: в 3-х кн. / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. – Кн. 3: Кінець ХVІ – середина ХІХ ст. – К.: Либідь, 1997. – 335 с. 29. *Крижанівський О. П.* Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) / О. П. Крижанівський. – К., 1991. – 127 с. 30. *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. В 3-х тт. / И. Фундуклей. – Т. 2. – СПб.: типография МВД, 1852. – 534 с. 31. *Сташевский Е. Д.* История докпиталистической ренты на Правобережной Украине в ХVІІІ – первой половине ХІХ в. / Е. Д. Сташевский. – М.: Наука, 1968. – 484 с. 32. *Митина Н. П.* Социальный состав участников польского восстания 1830–1831 гг. (По спискам эмигрировавших и скрывшихся от репрессий) / Н. П. Митина // *Историко-социологические исследования (по материалам славянских стран).* – М.: Наука, 1970. – С. 169–197. 33. *Андрухов П.* Волинська земля (хроніка-джерела-постаті) / П. Андрухов. – Сокаль, 1992. – 62 с. 34. *Повне зібрання законів Російської імперії*. Зібрання друге. – Т. 7. – СПб., 1832. – № 5506. 35. *Центральный державний історичний архів України* у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 442, Оп. 64, Спр. 166. – 316 арк. 36. *Шостак В. І.* Ліквідація маєтків римо-католицького духовенства на Волині після 1830 р. / В. І. Шостак // *Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету: історичні науки.* –

Т. 13. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 296–301. 37. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831–1863) / Даніель Бовуа. – К.: Інтел, 1996. – 416 с. 38. *Держархів* Хмельницької області. – Ф. 315, Оп. 1, Спр. 3976. – 203 арк. 39. Татаркін В. Ю. Луцько-Житомирська католицька єпархія на Волині. Конфесії, монастирі, костели / В. Ю. Татаркін // Матеріали V науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. – Остріг, 1994. – С. 127–137. 40. Шостак В. І. Секуляризація церковних римо-католицьких маєтків на Волині після повстання 1830–1831 рр. / В. І. Шостак // Поляки на Волині: історія і сучасність: Наук. зб. “Велика Волинь”: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 30. – Житомир: М. Косенко, 2003. – С. 105–115. 41. Зинченко А. Л. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в Западных губерниях Российской империи / А. Л. Зинченко // Исторические записки. – Т. 112. – М.: Наука, 1985. – С. 98–125. 42. Лось В. Е. Ліквідація унії на Правобережній Україні у 1839 р. / В. Е. Лось // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Історія. – Вип. 69. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2003. – С. 105–109. 43. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева: В 2-х т. / Н. М. Дружинин. – Т. 1 Предпосылки и сущность реформы. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – 636 с. 44. Зинченко А. Л. Становище селян в маєтках Поділля в першій половині XIX ст. / А. Л. Зинченко // Друга Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей. – К., 1982. – С. 345–346. 45. *ПЗЗ-П*. – Т.16, відділення II. – СПб., 1842. – № 15152. 46. *ПЗЗ-П*. – Т. 16, відділення II. – СПб., 1842. – № 15153. 47. *ПЗЗ-П*. – Т.18, відділення I. – СПб., 1844. – № 16829. 48. Хитровська Ю. В. Одержавлення православної церкви України у XVIII – середині XIX ст. та його ідеологічні наслідки / Ю. В. Хитровська // Сторінки історії: Зб. наук. праць. – Вип. 23. – К.: ІВЦ “Видавництво “Політехніка””, 2006. – С. 27–34. 49. Зваричук Е. О. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XIX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти: автореф. дис... канд. істор. наук: 07. 00. 01 / Зваричук Едуард Олександрович; Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2005. – 20 с. 50. Зваричук Е. О. Римо-католицька церква на Поділлі напередодні повстання 1863 р. / Е. О. Зваричук // Матеріали X-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 160–164. 51. *Держархів* Хмельницької області. – Ф. 228, Оп. 1, Спр. 5811. – 4 арк. 52. *ПЗЗ-П*. – Т. 17. – СПб., 1843. – № 15872. 53. *ПЗЗ-П*. – Т. 18, відділення II. – СПб., 1844. – № 17133. 54. *ЦДІАК*. – Ф. 127, Оп. 829, Спр. 98. – 118 арк. 55. *ЦДІАК*. – Ф. 127, Оп. 831, Спр. 261. – 234 арк. 56. *ПЗЗ-П*. – Т. 26. – СПб., 1830. – № 19816.

Андрей Крыськов

СЕКУЛЯРИЗАЦИЯ ЦЕРКОВНОГО ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ

В ГУБЕРНИХ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.

В статье охарактеризовано землевладение церкви в губерниях Правобережной Украины в первой половине XIX в. Проанализирован процесс секуляризации земельных владений католической и греко-католической церковью. Обращено внимание на юридическое обоснование этого процесса. Установлены количественные параметры материальных потерь религиозных учреждений.

Ключевые слова: церковное землевладение, Правобережная Украина, секуляризация, земельная собственность, религиозные учреждения.

Andriy Kryskov

SECULARIZATION OF CHURCH LAND OWNERSHIP IN THE PROVINCES OF RIGHT-BANK UKRAINE IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Church land ownership in Right-Bank Ukraine provinces in the early 19 century is characterized in the article. The process of secularization of Catholic and Greek-Catholic churches land property is analyzed. The great attention is paid to the legal reasoning of this process. Quantitative parameters of religious institutions material losses are determined.

Keywords: church land ownership, Right-Bank Ukraine, secularization, land property, religious institutions.